

“DEVONI LUG‘OTIT TURK” ASARIDA ONAMASTIK BIRLIKLAR TALQINI**Allanova Muhayyo Jumanazar qizi****Eshdavlatova Lolaxon Odiljon qizi***TerDU, o‘zbek filologiyasi fakulteti 3-bosqich talabalari*

Annotatsiya: *ushbu maqolada Mahmud Koshg‘ariyning “Devoni lug‘otit turk” asarida onamastik birliklar tahlili amalga oshiriladi*

Kalit so‘zlar: *onamastik birliklar, toponimlar, antraponimlar, oykonimlar, bionimlar, fitonimiya, zoonimlar*

Lug‘atchilik tarixi ya‘ni, dunyo lug‘atchiligi tarixi qadim mingyilliklarga borib taqaladi. Jumladan, o‘zbek lug‘atchiligi tarixi ham bir necha ming yillar avval shakllana boshlagan. O‘zbek lug‘atchiligi shakllanishining ilk bosqichlari XI asrda buyuk bobokalonimiz Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘ati-t-turk” asari bilan boshlanadi. Mahmud Koshg‘ariy “Devonu lug‘ati-t-turk” asarini yaratib o‘zbek lug‘atchiligining shakllanishiga ilk tamal toshini qo‘ygan desak mubolag‘a bo‘lmaydi. “Devonu lug‘ati-t-turk” asari turkiy tilshunoslikning bizga ma‘lum bo‘lgan ilk yirik, shuning bilan birga, tengi yo‘q ulug‘ yodgorligidir. “Devonu lug‘otit-turk” (“Turkiy so‘zlar devoni”) — Mahmud Koshg‘ariyning turkiy tillar haqidagi qomusiy asari (1071—72). Bu asarda 11-asrning 2-yarmida Markaziy Osiyoda va G‘arbiy Xitoy hududida istiqomat qilgan turkiy urug‘ va qabilalar, ularning ijtimoiy ahvoli, tili, tarixi, bu hududning geografiyasi, metrologiyasi va astronomiyasiga oid qimmatli ma‘lumotlar yozib qoldirilgan. “Devonu lug‘otit-turk”ning qo‘lyozmasi 1914 yil. Turkiyaning Diyorbakr shahridan topilgan. 319 sahifali bu qo‘lyozma Istanbulda saqlanadi. Bu nusxa “Devonu lug‘otit-turk” yozilganidan salkam 200 yil keyin, ya‘ni Mahmud Koshg‘ariyning o‘z qo‘li bilan yozilgan nusxadan 1266 yilda kotib Muhammad ibn Abu Bakr ibn Fotihal-Soviy al-Damashqiy tomonidan ko‘chirilgan.

Onamastika (yunoncha onamastikas ismga bog‘liq opot—ism)—1) tilshunoslikda otlar ularning tarixini, tilda qo‘llanishini o‘rganadi. 2)onomiya turli xos nomlarga (antraponimlar, toponimlar, etnonimlar va boshqalarga) bo‘linadi. Osiyo xalqlarining oldingi migratsiyalari tili va madaniy aloqalari, tillarning qadimgi holatini bilishga yordam beradi. Xalq og‘zaki ijodi ayniqsa dostonlarda aholining orzu-istaklari, maqsad-murodlari, kasb-hunarlarini, atrof muhitga bo‘lgan qarashlari qo‘shni (ba‘zan aralash) xalqlar bilan munosabatlari va boshqa harakatlari atroflicha bayon etilgan.

Onamastika tarixi haqida gapiradigan bo‘lsak, Ispaniyada bir nechta tillar mavjud bo‘lgan. Selteberan yoki Tartession kabi. Bu mamlakatimizda madaniyat va xilma xillik mavjudligining ko‘rsatkichi edi. Bu bizga tovushlarni harflarni va juda xilma xil so‘zlarning ildizlarini qoldirdi. Masalan ispan va ibir tillari ularni boshqa romantik tillardan ajratib turadigan beshta unli tovushni bo‘lishadilar. Lotin tilidan bo‘lmagan -

arro yoki -utlo kabi boshqa qo'shimchalar singari. Rimliklar kelganda, ular o'zlari bilan lotin tilini olib kelishdi, shuning uchun ular faqat shu narsaga katta etibor berishni xohlashdi. Gapirilgan boshqa tillarning katta qismini tashlab yuborish. Vaqt va avlodlar o'tishi bilan faqat lotin tili o'rnatildi. Aytilishicha, bu safar Bask ham qarshilik ko'rsatgan. Demak, ismlar yoki joy nomlarining katta qismi kelib chiqadi lotin vulgar deb nomlangan. Chunki unga barcha shevalar kiritilgan. Ko'p ismlarning kelib chiqishini bilish uchun tarixni qayta ko'rib chiqish.

Endi "Devoni lug'atit turk" asari (boshqa o'rinlarda (MK) shaklida keladi) orqali onomastik birliklar tahlilini amalga oshiramiz:

Toponimlar joylarning to'g'ri nomlarini o'rganadigan ismlar kunining yana bir fani. Garchi bu nomlar toponimika haqida gapirmasa ham, anatomiya yoki biologiyada uchraydi. Bu faqat XIX asr oxirigacha yig'ilgan. Shuni ta'kidlash kerakki joy nomlari ham odamlarning ismlaridan kelib chiqishi mumkin. Ammo ular, shuningdek, sifatleri yoki materiallari bilan ajralib turadigan ismlardir Bir joyning nomi, xuddi sirli aloqa kabi, atrof-muhitning sifatiga hissa qo'shishi ajablanarli emas, lekin bu nomning kelib chiqishi Toponimiya ichida bizda gidronimlar (daryolar), talosonimlar (dengiz va okeanlar), oronimlar (tog'larning nomlari) yoki teonimlar (xudolarning ismlari). Misollar: *Orda*—Balasog'un yaqinidagi bir shahar shuning uchun ham Balasog'un qo'z ordu ham deyiladi. *Ashchan*—Xitoyga borishdagi qo'noq — qo'nib o'tiladigan bir joy ismi. *Qo'noqlik yosh* — ziyofat uyi, qo'noqlik uy mexmonxona (MK 1-jild 462-bet) *Baqirliq*—Balasog'un yaqinidagi bir yer (1-jild 456-ber). *Qarochuq*—Farob shahrining bir nomi. Bu o'g'izlar mamlakatining nomi (1-jild 450-bet). *Bulgar*—turk shaharlaridan mashhur bir shahar (1-jild 425-bet). *Tashgach*—Mochin mamlakatining oti. Bu mamlakat Chin davlatidan to'rt oylik yo'l uzoqlikdadir. Chin aslida uchta bo'lib 1) Yuqori Chin—bu sharqda bo'lib Tashgach deydilar. 2) O'rta Chin—buni Xitoy deydilar. 3) Quyi Chin—buni Baxron deydilar va u Qashg'ardadir. Hozirgi kunda Tashgachni Mochin Chinni esa Xitoy deb yuritiladi (1-jild 422-bet). *Tarqon*—Shosh (Toshkent)ning ismi. Uning asli Tosh kand bo'lib toshdan qurilgan shahar demakdir. Abu Bakr Kaffol Shoshiy shu shahardandir (1-jild, 414-bet). *Situn*—o'g'izlar shahridan biri (1-jild 415-bet).

Antroponimika (antropuma — nom) — onomastikaning bo'limi. Odamlar ismini, ularning tarqalganligi, kelib chiqishi, jamiyatda amalda qo'llanishini va bundan tashqari antroponimik tizimlar tuzilishi hamda rivojlanishini o'rganadi. Atoqli ot turlari, taxallus, laqab, nisba va shaxsni atashlikning turli usullari ham antraponimika tadqiqot manbaidir. Misollar: *Seljuq*—shu hozirgi sultonlarning bobosining ismi. Ular seljuq suv boshi deb atalar edi (1-jild 442-bet). *Sokman*—pahlavonlarga beriladigan laqablardan biri. Ma'nosi jang safarini sindiruvchi demakdir. *Qatmish*-erlar ismi (1-jild 418-bet). *Bodruq*-erlar ismi (1-jild 433-bet). *Qotan*-erlar ismi (1-jild 392-bet). *Qumuq*-beklardan birining ismi. Turk-tangri yarlaqagur. Nuh o'g'lining oti. Bu ot Nuh o'g'li avlodlariga tangri tomonidan berilgan inomdir. Chunonchi tangri oyatidagi "inson" so'zi "odam"

ma'nosida kelgan. Bu yerda so'z birlikda kelib faqat bir kishi ma'nosini bildirgan. (1-jild 35-bet)

Etonimika (etno va yun oputo ism nom) leksikologiyaning etnonimlarini o'rganuvchi bo'limi bo'lib, etnonimika tilshunoslikning onamastika sohasiga kiruvchi bo'limidir. O'zbek elati turli urug' va qabila bo'lib o'rta asrlarda shakllanib boshlagan. Oktyabr to'ntarilishidan olding o'zbeklar tarkibiga kirgan barlos, nayman, saroy, qo'ng'iro't kabi urug'-qabilalar o'z navbatida bir qancha to'p, tira, shox, avlod, qavm kabi tarmoqlarga bo'linadi. Ammo har bir qabilaning o'z nomi bor. To'p, to'par, shox, topa, taifa, avlod, qavm, elat, xalq, millat, urug', qabila, kabilar etnonimlardir. Etonimlar, etnonimika, etnografiya tarix tilshunoslikning hali yaxshi o'rganilmagan sohasi bo'lib xalqlar, elatlar, millatlar tarixini chuqurroq o'rganishga yordam beradi. "MK"da juda ko'p xalq, qabila, toifa nomlari — etnonimlar tilga olingan. "MK"ning bosh qismida turk qabilalari haqida so'z yuritib: Bajanak, qipchoq, o'g'uz, yamak, bashg'irt, basmil, qay, yabaku, tatar, qirg'iz, chigil, tuxsi, yag'ma, ig'roq, jaruq, jumul, uyg'ur, tangut, xtoy kabilarni tilga oladi, shuningdek kitobning lug'at qismida esa kemjak, arg'u, qayig', bayot, chig'ay (chig'an), sug'doq, uch, qorluq, o'groq, kucha, bulaq, xalach, aramut, turkman, qiniq, salg'ur kabi etnonimlarni ham keltiradi. Misollar: *Ulush*-qishloq (chigilcha) Balasog'un va ularning yuqori yonidagi arg'unlarcha "shahar" demakdir (1-jild 94-bet). *Aramut*-uyg'urlar yaqinida yashovchi bir turk qabilasi (1-jild 157-bet). *Tubut*-turk diyorida yashovchi bir qavm. Mushk olinadigan keyik shularning yeridan bo'ladi Uning kindigini kesib olinadi. Bu mushk qutidor. Bular bir jinoyat qilib Yamandan qochib dengiz yo'li bilan Chinga borib o'rnashib qolgan Sobit degan shishning avlodidir (1-jild 337-bet). *Tegit*-tegin so'zining ko'pligidir. Aslida bu qul ismidir. So'ng Xoqon o'g'illariga laqab bo'lib qoldi. Bu shakldagi ko'plik qoidaga hilofdir (1-jild 337-bet). *Buloq* -bir turk qabilasi. Ularni qipchoqlar asir qilgan edilar. So'ngra Xudo qutqazgan va ular alqa bo'lak deb ataladigan bo'ldilar. Bu so'zni bo'lak tarzda, yani cho'zib qisqartirib o'qish mumkin (1-jild 360-bet).

Oykonimlar toponimikaning bir turi hisoblanadi. Oykonim deganda shahar, qishloq, ovul va boshqa shu kabi aholi yashaydigan barcha hududlar tushuniladi. Shahar so'zi sanskritcha davlat, mutlaqo hokimning qarargohi ma'nosini anglatadi. Oykonimlar toponimiyaning eng o'zgaruvchan tarmog'i hisoblanadi. Buning sababi, o'lka tabiatining xususiyatlari, jamiyat hayotida uzoq asrlar davomida ro'y bergan tarixiy, ijtimoiy, siyosiy voqea hodisalar tub aholining kasb korining nomlari, manzilgohlarga asos solgan yoki o'zlashtirgan shaxs nomlari u yerda yashagan yoki yashayotgan urug' nomlari oykonimda o'z aksini topadi. Misollar: *Kend*-shahar, bundan oldin Qoshg'arni *Ordukend*-xon turadigan shahar, markaz ma'nosida qo'llangan. Chunki bu shaharning havosi yaxshi bo'lgani uchun Afrosiyob shu yerda turar edi (1-jild 329-bet). *Turug'*-tog'lardagi qal'a, turar joy (1-jild 354-bet). *Charuq*-Barchuq ismli Afrosiyob shahrida turuvchi bir toifa turklar ismi. Buxtu Nasarning o'g'li Batzanni Afrosiyob shaharga qamagan edi (1-jild 362-b), qoya (1-jild 378-bet).

QurumKasān-Ko'cha degan shaharning boshqa bir ismi. U uyg'urlarning chegarasidir (1-jild 384-bet). *Qarg'u*-dushman havfidan saqlanish uchun eng baland yerga qurilgan minora shaklidagi bino bo'lib, dushman ko'rinishi bilan hamma tezda qurollanishni bildirish uchun u yerga o't yoqiladi (1-jild 401-bet). *Sabran*-o'g'uzlar shaharlaridan biri. Odamlar arabcha sod C harfi bilan sabran deb talaffuz qiladilar. Holbuki, turk tilida sod yo'qdir (1-jild 409-bet). *Qishlag'*-qishlaydigan joy (1-jild 436-bet). *Sug'daq*-Bolasag'unda joylashgan bir qavm, ular Samarqand va Buxoro o'rtasidagi sug'uddan bo'lib keyin turklashib ketgan odamlar (1-jild 437-bet). *Qarluq*-turklardan bir guruhi. Ular ko'chmanchi bo'lib, o'g'uzlardan boshqa, ular ham turkmnadir (1-jild 439-bet). *Basmil*-turk urug'laridan biri (1-jild 445-bet). Biologiya – men

Bionimiya-tirik mavjudotlarning nomlarini o'rganadi. Bu yo'nalish fitonimiya-o'simliklarni o'rganuvchi, zoonymy-hayvonlarni o'rganuvchi bo'limlarni o'z ichiga oladi. Misollar: o'simliklarga–*shug'du*-it uzum (1-jild 404-bet). *Kakra*-tuya yiydigan achchiq o't (1-jild 398-bet). *Kenba*-bir o'simlik (kanjakcha) (1-jild 393-bet), *charun*-chinor daraxti (1-jild 392-bet), *chenja*-tog'larda o'sadigan tanasi, shoxlari qizil bir daraxt. Qizil achchiq doni bor. Shoxlarining yumshoq va qizilligidan xotirlarning barmoqlari shunga o'xshatiladi (1-jild 397-bet), *qushg'un*-hayvonlar yiydigan qamish (1-jild 412-bet), *shamusha*-sariq yo'ng'ichqa. U yeyiladi (1-jild 417-bet), *sarqach*-yovvoyi sachratqi jinsida bo'lgan bir o'simlik (1-jild 413-bet), *mondar*-daraxtlarga o'ralib, ko'pincha daraxtni quritadigan o'simlik, ishq punak (o'g'izcha) (1-jild 426-bet), *sumsuk*-yulg'un daraxti (yaxshi yonadigan yog'och) (1-jild 448-bet), *ashilqu*-qizil mevalik bir daraxt mevasining suvini tutgach oshiga solinadi, po'stlog'i bilan ko'z og'rig'i davolanadi. U bilan kiyimlar ham bo'yaladi (1-jild 451-bet), *dânâshqâ*-tunbosh deyilgan o'simlik (qanjaqcha) (1-jild 452-bet), *buturqoq*-pista shaklidagi bir o'simlik. U kiyim va boshqa narsalarni iladi (1-jild 461-bet). Misollar: hayvonlarga–*tadanlig' taw*–paypoqli tuya (1-jild 458-bet), qizg'ulot –qizilidan oqi kuchli va qora jigar ranglari orasida bo'lgan bir rangli ot (1-jild 446-bet), *sarsal*–oq sichqon jinsidan suvsarga o'xshash kichik bir hayvon (1-jild 446-bet), *mördöq*–ayiq bolasi. Uni azig' mördögi deyiladi. Bazi bir turklar tongiz bolasini tonuz mardagi deb ataydilar (1-jild 445-bet), *qisraq*-yosh baytal (1-jild 439-bet), *qarsaq*–tulkilar jinsidan bo'lgan bir hayvon. Uning oq, o'siq pochasidan po'stin qilinadi (1-jild 439-bet), *qusig'ach*-kichik bir qora jonivor odamni tishlaydi (1-jild 424-bet), *buzag'u*–buzoq (1-jild 424-bet), *qashga ot*-qashqa ot, qashqa tuyaga ham shu so'z ishlatiladi (1-jild 402-bet)

Xulosa qilib ta'kidlamog'imiz joizki, Mahmud Koshg'ariy "Devoni lug'otit turk" asari orqali turkiy xalqlar tilshunosligiga ulkan hissa qo'shgan desak mubolag'a bo'lmaydi. Bu asar keng qamrovli asardir. Undagi lug'atlar turkiy til haqidagi tushunchalarimizni kengaytiradi va lug'at boyligimizni oshirishga katta yordam beradi. Shuningdek, bu kitob qiziquvchilar uchun muhim manba bo'lib xizmat qiladi. "Devoni lug'otit turk" asari orqali biz onamastik birliklar haqida va yana boshqa tilshunoslikka oid ko'plab ma'lumotlarga ega bo'lamiz. Mahmud Koshg'ariy qalamiga mansub ushbu

tarixiy manba va uning kitob tuzish jarayonidagi izlanishlari turkiy tilshunoslik sohasidagi zamonaviy tadqiqotchilar uchun muhim manba bo'lib xizmat qilmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Mahmud Koshg'ariy "Devoni lug'atit turk" asari 1-2-3-jildlari
2. Nasimxon Rahmonov, Qosimjon Sodiqov "O'zbek tili tarixi" Toshkent 2009
3. Uz.m.wikipedia.org.uz sayti